

Petar Korunić

Nacije u Srednjem vijeku

Autor u ovom radu govori o procesu konstituiranja i transformacije etnosa i identiteta u prošlosti. Budući da se u hrvatskoj historiografiji pojavila tvrdnja da nacije i "nacionalni osjećaji" postoje prije epohe Moderne i prije izgradnje moderne nacije, autor u ovom prilogu raspravlja o tome, donosi znanstvene modele i osporava to mišljenje. Smatra da je u hrvatskoj historiografiji posve zanemareno istraživanje fenomena etnosa i etniciteta i identiteta, dok je istraživanje izgradnje moderne hrvatske nacije još uvijek pod utjecajem tradicionalnih teorija iz 19. stoljeća i stoga pod utjecajem mnogih mitova i stereotipa.

Fenomen etnosa, etniciteta i identiteta na hrvatskom prostoru u prošlosti kao znanstveni problem

"U odsutnosti vjerodostojnih povijesnih izvora, nazvati maglovite događaje povijesnom istinom, znači pridati im pogrešno značenje."

S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*

1. **Etnos¹ i etnicitet².**- Nepoznavanje fenomena etnosa, etnija³, etniciteta i identiteta na hrvatskom prostoru u prošlosti, od doseljenja hrvatskog naroda (Hrvata, hrvatskih Slavena) na prostor rimske Dalmacije sve do suvremenosti, je veoma duboko.⁴ Nedostaju sustavna povijesna istraživanja u koja bi se uključile i druge društvene znanosti. Promatrajući taj problem sa šireg aspekta, unutar društvenih znanosti u svijetu, uza sve mnogobrojne radove o tome, lako je uočiti da nigdje nije bilo tako teško postići pouzdano objašnjenje kao u slučaju slijedećih fenomena i procesa: konstituiranja, transformacije i funkcije u javnosti svih razina i/ili svih stupnjeva *razvijenosti etnosa*: svih etnija i sub-etnija, njihovih kultura i sub-kultura, a napose naroda i narodne zajednice, moderne nacije i nacionalne zajednice i nacije-države i nacionalizma. Postoje brojne teorije u kojima su iskazana posve različita gledišta. Problem istraživanja strukture i "starosti" naroda i nacije koliko je privlačan toliko je nerješiv, pa je u društvenim znanostima, koje se bave tim fenomenom, stvorio čitavu oblast fantastičnih hipoteza, čudnih rekonstrukcija i neobuzdane romantike.⁵

¹ **Etnos** (grč.): mnoštvo, puk, ljudstvo, narod; *etnos* je narod kao ljudstvo, kao demografska populacija, kao stanovništvo, kao zajedništvo i/ili zajednica ljudi; neprekidno se konstituira, reproducira i transformira.

² **Etnicitet** (grč. *ethnikós, éthnos*, - narod; engl. *ethnicity*, franc. *ethnicité*, hrv. *etničnost, narodnost*): izražava pripadnost narodu i etnijama ili opće svojstvo etnosa; sve ono što se vezuje uz narod i narodnost.

³ **Etnija** (franc. *ethnie*, tal. *etnia*, engl. *ethnic group*): cjelovita etnička zajednica (zajednica ljudi) na nekom prostoru; utemeljena je na zajedništvu etnosa, osobitim vrijednostima i na povijesnom kontinuitetu; u sastavu neke (dominantne) etnije mogu se nalaziti sub-etnije i sub-etničke grupe sa svojim sub-kulturama.

⁴ O tome raspravljamo u knjigama koje su u tisku: 1) *Nacija i nacionalni identitet u epohi Moderne. Osnova raspravne o izgradnji moderne hrvatske nacije*; 2) *Prvo opredjeljenje Hrvata za moderno društvo i modernu naciju: 1848.-1850. godine*; 3) *Integracija moderne hrvatske nacije*. U njima donosimo opsežnu literaturu i izvore o tome, govorimo o dostignućima, znanstvenim teorijama i modelima u hrvatskoj historiografiji.

⁵ Usp. o tome literaturu na kraju ovog rada. U tim se knjigama nalazi opsežna literatura.

Mnoge su društvene znanosti u svijetu (napose antropologija, sociologija, etnologija politologija, historiografija, lingvistika itd.) istraživale fenomen nacije i nacionalizma i identiteta.⁶ Tom su fenomenu - njegovoj obnovi u suvremenom svijetu i njegovoj ulozi u povijesti uopće, napose u 19. i 20. stoljeću, ali i mnogim pojavama vezanim uz modernu naciju, nacionalnu državu (naciju-državu), razne oblike nacionalizma, etnicitet, te etnički i nacionalni identitet - posvećeni brojni znanstveni skupovi. Pojavila se golema literatura o tom fenomenu u prošlosti i suvremenosti. No, da li se, prvo, u tom proučavanju pojavila kritičnost o naciji, nacionalizmu i identitetu i o etnosu uopće i, drugo, da li smo zadovoljni sa tim istraživanjima? Drugim riječima, da li je kritična znanost, nasuprot subjektivnosti i ideologiji, nasuprot stereotipima i mitovima, odgovorila na pitanje: što je nacija?

U stručnim raspravama još uvijek nije postignuta potpuna suglasnost o tome što je nacija. Pa ipak, u društvenim je znanostima, uza sva pojedinačna teorijska lutanja, postignut konsenzus o etapama razvoja zajednice ljudi/etnosa: o strukturalnim promjenama vezanim uz proces konstituiranja, reprodukcije i transformacije etničke zajednice, tj. uz etape razvoja ljudske zajednice na nekom prostoru od roda i plemenske skupine, preko naroda i narodne zajednice do nacionalne zajednice i nacije. Postignut je dakle konsenzus da na *vrhuncu tog dugotrajnog razvojnog procesa* (konstituiranja → reprodukcije → transformacije zajednice etnosa i/ili ljudske zajednice) nastaje moderna nacija i zatim nacija-država.⁷

Stanovitog dakle pomaka u društvenim znanostima u svijetu o tome ipak ima. Jer je u stručnoj raspravi o *naciji, nacionalnoj državi i nacionalizmu* postignuta suglasnost i o tome da ti *pojmovi* i ono što znače u zbilji (i kao *pojmovi* i kao *entiteti*)⁸ predstavljaju pojave koje su nastale u epohi Moderne, od kraja 18. stoljeća dalje; da nastaju u tijeku složenih procesa modernizacije ⇔ integracije ⇔ transformacije ljudskog društva u Novom vijeku, u tijeku izgradnje modernog društva i primjene modernosti na svim područjima života ljudi, u tijeku industrijske revolucije i industrijalizacije, primjene industrijske tehnologije, pojave kapitalističko-industrijskog poduzetništva, razvoja modernog školstva i organizacije općeg obrazovanja, naglog razvoja urbanizacije i, pod utjecajem razvoja tog novoga svijeta u nastajanju i te industrijske civilizacije, u tijeku izgradnje masovnijih *kolektiviteta* u kojima se ljudi međusobno udružuju u nove *makro-cjeline*: jezične, kulturne, obrazovne, političke, ekonomske, socijalne itd. Postignuta je i suglasnost, nakon temeljitih istraživanja, da su ranije upotrebe pojma *nacije* - i u Srednjem vijeku i u ranom Novom vijeku - ciljale na nešto posve drugo: da je pojam *nacije* ranije (sve do 18. stoljeća) označavao male lokalne svrsishodne zavičajne udruge, ekipe, grupe ili pod-skupine unutar većih i nepreglednih skupina ili većih etničkih zajednica ili država na nekom prostoru.⁹

Postignuta je dakle suglasnost da tek u 19. i 20. stoljeću, u tijeku izgradnje modernog građanskog društva prema europskom modelu modernosti, fenomen moderne nacije i nacije-države i nacionalizma i kolektivnih identiteta postaju *središnjim povijesnim pojavama* (kao kolektiviteti na razini makro- fenomena) u kojima nastaju moderni *procesi integracije* (koji transformiraju i integriraju sve mikro- i mezzo- razine ili sve segmente, sve regije i sve pokrajine jednog naroda u nove nacionalne cjeline ili u nova nacionalna "jedinstva") na području: književnog jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, nove jezične zajednice, novog jezičnog identiteta, školstva i obrazovanja, visoke kulture, industrijskog kapitala i novčarskih ustanova,

⁶ Usp. *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001 i odabranu literaturu u njoj.

⁷ Alter 1985; Anderson 1990; Armstrong 1982; Barth 1969; Brass 1991; Breuilly 1993; Deutsch 1966; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Hroch 1985; Kedourie 1960; Kohn 1955; Kohn 1967; Seton-Watson 1977; Smith 1991; Smith 2003; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001 i opsežna literatura u tim knjigama.

⁸ **Entitet** (lat. *entitas, ens*: biće i *esse*: biti): koji jest, suština, biće ili cjelina nečega što postoji.

⁹ Gschnitzler 1992; Hertz 1927; Molnar 1997; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001.

nacionalnog tržišta, novog političkog sistema, nacionalnih institucija (političkih, kulturnih, ekonomskih, obrazovnih itd.), socijalnih odnosa itd.¹⁰

I tu bismo mogli završiti našu raspravu, jer je to, prema stručnoj literaturi o naciji, odgovor na pitanje: da li u Srednjem vijeku postoje *nacije* i da li postoje tzv. "*nacionalni osjećaji*" prije epohe Moderne.¹¹ U Srednjem vijeku postoji *narod* (kao ljudstvo i/ili ljudska zajednica na nekom prostoru ili u nekoj zemlji) koji, s gledišta *procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etnosa*, u svemu prethodi *modernoj naciji* koja se izgrađuje tek na vrhuncu tog procesa, tek u 19. i 20. stoljeću. U Srednjem vijeku ili u antičkom svijetu, na nekom prostoru/okolišu (koji tvori ukupnost materijalnog i živoga svijeta kojega je čovjek biološki dio) na kojem ljudski život može opstojati, nalazimo narod/etnos kao ljudsku zajednicu na nekoj etapi razvoja i organizacije (na području kulture, tehnologije, agrara i privrede uopće, institucija, svakodnevnog života, stanovanja itd.), zajednicu ljudi koji, kao umna bića, posjeduju svijest o zajednici u kojoj žive i imaju "osjećaje" spram nje i drugih ljudi u njoj. O tome nema i ne može biti spora. Ali je problem kako istraživati te elemente ljudske emotivnosti (ljudsku svijest i osjećaje) u dalekoj prošlosti. Smatra se da je tu ljudsku emotivnost, koja je nastala u dalekoj prošlosti, teško istraživati, jer je ne možemo oživjeti i promatrati.¹² Uz to, istraživanja procesa konstituiranja i transformacije etničke zajednice, u svakom primjeru napose, napokon su počela rušiti *mit o samorazumljivosti nacije* i ljudske emotivnosti vezane uz naciju: *mit o samorazumljivosti nacionalne svijesti*, posebnih osjećaja, nacionalnog duha, nacionalnog karaktera, duhovne osnove nacije itd.

Taj *proces konstituiranja i transformacije etničke zajednice* na nekom prostoru ili u nekoj zemlji nalazimo, koliko nam povijesni izvori dopuštaju, u svim ljudskim društvima:¹³ a) u *pred-modernom društvu*: u lovačko-skupljačkom društvu, te u stočarskom i agrarnom društvu; b) u *društvu ne-industrijskih civilizacija*: te civilizacije uključuju Asteke, Maye i Inke u Južnoj i Središnjoj Americi, antičku Grčku i Rimsko carstvo u Europi, drevni Egipat u Africi, te indijsku i kinesku civilizaciju u Aziji; c) u *modernom industrijskom društvu*, koje od kraja 18. stoljeća dalje vrši najdublju transformaciju ljudskog društva u povijesti tijekom procesa industrijalizacije ⇔ kapitalizma ⇔ urbanizacije ⇔ liberalne demokracije i d) u *post-modernom društvu* ili u post-industrijskom svijetu.¹⁴

U tijeku izgradnje tog europskog modela modernog industrijskog društva i primjene modernosti na svim područjima života, od kraja 18. stoljeća dalje, taj se narod/etnos, kao ljudska zajednica na nekom prostoru (najprije u zapadnoj Europi, zatim na europskoj periferiji i dalje širom Svijeta), postupno *transformira* u novu zajednicu ljudi/etnosa. *Narod* u Srednjem vijeku - njegov tradicionalni život: heterogenost tog naroda (jezična, kulturna, socijalna, privredna, politička itd.), masovna nepismenost stanovništva, koje u većini živi na selu, sa zaostalom agrarnom tehnologijom, unutar agrarnog feudalnog društva, njegova rascjepkanost na više upravnih jedinica, na tradicionalne seoske zajednice, te uske regije i pokrajine itd. - u svakom je pogledu (kulturnom, političkom, ekonomskom, obrazovnom, komunikacijskom, socijalnom itd.) *različit od moderne nacije*: taj je narod ili život ljudi u narodnoj zajednici u Srednjem vijeku, npr. bilo koji narod u Europi, posve drugačiji od života ljudi/etnosa u modernoj naciji, tj. u nacionalnoj zajednici. Različite su dakle njihove *zajednice* u kojima žive. Drugačija je i

¹⁰ Alter 1985; Anderson 1983; Berlin 1990; Breuilly 1993; Deutsch 1966; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Kedourie 1960; Smith 1991; Smith 1998; Smith 2003; *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001.

¹¹ To pitanje postavlja N. Budak (1999, 11). O tome dalje u tekstu.

¹² O tome se mnogo raspravlja u društvenim znanostima, napose u sociologiji, etnologiji, fenomenologiji, psihologiji itd. O tome govore teorijska literatura, udžbenici i pregledi iz tih znanosti.

¹³ Postoje različite teorije o društvu. Ovdje donosimo model koji mi zastupamo. Više o tome: Korunić 2004.

¹⁴ Usp. *Encyclopedia of Nationalism*, vol. 1-2, 2001 i odabranu literaturu o tome.

(samo)identifikacija ljudi sa tim dvjema različitim zajednicama: *narodnoj zajednici* na jednoj i *nacionalnoj zajednici* na drugoj strani.

Mogli bismo prema tome zaključiti da u svim epohama ljudske povijesti i na bilo kojem prostoru na Zemlji, gdje postoje uvjeti za život ljudi, nalazimo zajednice ljudi/etnosa (na nekom stupnju njihova razvoja) i da, ako i koliko nam sve to u konkretnom slučaju povijesni izvori dopuste, možemo i moramo (ako je riječ o znanosti) pratiti dva procesa u njihovoj uzajamnoj ovisnosti: (a) **proces konstituiranja, i reprodukcije, i transformacije etničke zajednice** - od etničke grupe, roda i plemenske skupine, naroda i narodne zajednice do nacije i nacionalne zajednice i (b) **proces (samo)identifikacije ljudi** sa tim zajednicama u kojima oni žive i djeluju i/ili njihovu "svijest" o tim zajednicama i njihove "osjećaje" spram tih zajednica i spram "drugih", odnosno i identitet prvoga (ili identitet sa "svojom" etnijom) i identitet drugoga (identitet druge etnije, drugog naroda, drugih ljudi) itd.¹⁵

Iako i mi zastupamo to gledište - ponovimo: da pojam *nacije* u Srednjem i ranom Novom vijeku znači nešto posve drugo (da se pojmom *nacije* imenuje male svrsishodne lokalne i zavičajne udruge, grupe i pod-skupine ljudi)¹⁶ i da *moderna nacija* nastaje na vrhuncu *procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke zajednice* kao nova ljudska zajednica koju tvore (a) masovniji *kolektiviteti* na svim makro- razinama i (b) posve drugačija organizacija života ljudi/etnosa na svim mikro- i mezzo- i makro- razinama i (c) posve drugačiji procesi (samo)identifikacije stanovništva, odnosno da nacija nastaje u epohi Moderne i modernog društva, da se moderna nacija dakle izgrađuje tek u 19. i 20. stoljeću, ne ranije, ne u Srednjem vijeku - ipak ovdje nećemo završiti ovu raspravu.

2. Istraživanje etnosa i etniciteta u hrvatskoj historiografiji.- Što nas je potaklo na ovu raspravu? Tri su razloga: prvo, uvjerenje N. Budaka, profesora srednjovjekovne hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu - koje on uporno zastupa i širi, iako svoje hipoteze u pojedinostima (ni teorijski ni metodološki niti istraživački na konkretnim primjerima) nije razradio, niti to može - da nacije i "nacionalni osjećaji" postoje i u Srednjem vijeku;¹⁷ drugo, stanje u našoj historiografiji o svemu tome¹⁸ i, treće, namjera da se i na hrvatskom prostoru počne istraživati fenomen etnosa, etniciteta i identiteta.¹⁹

Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu organizirao je 20. ožujka 1999. godine znanstvenu raspravu ("Okrugli stol") o slijedećim temama: *etničnost i kultura, etničnost i obrazovanje, te etničnost i povijest*. U raspravi je sudjelovalo više istraživača iz različitih područja društvenih znanosti, s različitim pristupom i stoga sa gledišta različitih teorija i metodologija, ali i sa različitim obavijestima o tome. Diskusije i radovi iz prvih dviju tema (etničnost i kultura, te etničnost i obrazovanje) objavljeni su u knjizi *Kultura, etničnost, identitet* (Zagreb 1999., priredila J. Čačić-Kumpes), a iz treće teme (etničnost i povijest) objavljeni su u knjizi *Etničnost i povijest* (Zagreb 1999., priredio E. Heršak).

Na tom je skupu, u poslijepodnevnom terminu, N. Budak održao uvodno izlaganje o "etničnosti i povijesti", koje je kao prilog (pod istim naslovom) objavio u knjizi *Etničnost i povijest* (str. 11-16). Drugo je uvodno izlaganje na tu temu imao E. Heršak pod naslovom

¹⁵ O tome više u najavljenim knjigama. U njima donosimo rezultate naših povijesnih istraživanja.

¹⁶ O genezi pojma nacije, od Srednjeg vijeka do 20. stoljeća, raspravljamo u našoj knjizi (Korunić 2004). Zbog ograničenog prostora ovdje ne možemo donijeti rezultate tog istraživanja. Donosimo samo zaključak.

¹⁷ Budak 1999, 11.

¹⁸ O istraživanju fenomena etnosa, etniciteta i identiteta u hrvatskoj historiografiji u: Korunić 2004.

¹⁹ Mi smo pokrenuli znanstveni projekt o tome (pod naslovom: *Etnički i kulturni identiteti u Hrvatskoj i izgradnja hrvatske nacije*) pa smo i s tog gledišta dužni o ovome raspravljati.

"Etničnost u prošlosti", koje je objavio u istoj knjizi (str.25-34). Prema mišljenju sudionika tog skupa, koje dijeli i autor ovih redaka, ta dva uvodna izlaganja nisu uspjela, jer njihovi autori nisu pokazali da poznaju tu problematiku sa šireg interdisciplinarnog gledišta, dok je, uz to, prvi uvodničar "otkrivao" nacije prije modernih nacija i ponavljao već znano.²⁰

Od mnogih tema o "razvoju etičnosti kroz povijest", N. Budak je u svom izlaganju htio "upozoriti samo na jedan aspekt, koji je neopravdano ostao zanemaren u hrvatskoj historiografiji", premda je, po njemu, "u mnogim drugim europskim historiografijama već desetljećima važna tema". A onda je našu prijepodnevu diskusiju o fenomenu etnosa, etničnosti i identiteta, kojoj on nije prisustvovao, sveo na već dobro znano u literaturi i naveo taj aspekt: "Riječ je o pitanju postojanja nacije, odnosno nacionalnih osjećaja u razdoblju prije moderne ili prije pojave nacija u suvremenom smislu riječi."

Smatrao je da bi bilo "vrijedno potaknuti diskusiju" o tome kod nas i prenijeti "neka inozemna iskustva i spoznaje u našu domaću problematiku". No, prije svakog konkretnog istraživanja, Budak je ipak uvjeren da "nacije" odnosno "nacionalni osjećaji" (među njima, kako vidimo, on stavlja potpunu podudarnost: nacija = nacionalni osjećaji) postoje prije epohe Moderne i štoviše da nacije postoje već i u Srednjem vijeku, pa je o tome, po njemu, suviše raspravljati. U to su ga uvjerila inozemna istraživanja. To je pokušao dokazati na temelju knjige C. Brühla pod naslovom: *Njemačka - Francuska: rođenje dvaju naroda* (Deutschland - Frankreich. Die Geburt zweier Völker, Köln - Wien 1995).

C. Brühl u toj svojoj knjizi raspravlja o *rođenju* odnosno o *porijeklu* "dvaju naroda", o formiranju *francuskog naroda* na jednoj i *njemačkog naroda* na drugoj strani i o procesu identifikacije tih dvaju naroda sa njihovim domovinama u Srednjem vijeku: o procesu (samo)identifikacije njemačkog naroda sa Njemačkom i francuskog naroda sa Francuskom. On prema tome raspravlja o formiranju tih naroda ("Völker") i o "osjećaju" pripadnosti i/ili o (samo)identifikaciji ljudi sa svojim *narodom*. Sam Brühl ističe da pritom ne smijemo pojmove i dakako entitete *nacija* i *država* iz 19. i 20. stoljeća prenositi u Srednji vijek.

Ništa u tome nema senzacionalnog. Ništa u tome nema novoga u znanosti. Odavno se već raspravlja o postojanju "nacija" u Srednjem vijeku i Novom vijeku, o postojanju dakle pred-modernih ("starih") i "novih" nacija. O tome postoje opsežna istraživanja i brojna literatura.²¹ Kada o tome raspravljamo valja to znati, jer ponavljamo već znano.

Prije svake rasprave o fenomenu etnosa uopće, te nacije i identiteta napose, nužno je razumjeti proces etničkog konstituiranja zajednice i/ili zajednice ljudi. Tek tada možemo shvatiti razliku između pojma/entiteta *narod* i pojma/entiteta *nacija*. Tada je lako zamijetiti da *narod* uvijek prethodi *modernoj naciji*. U društvenim je znanostima, kako smo kazali, postignut konsenzus da na vrhuncu procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije i razvoja zajednice ljudi/etnosa (na nekom prostoru, u nekoj zemlji) nastaje moderna nacija i da su međuetnički odnosi i stanja u njezinoj političkoj zajednici i nacionalnoj državi posve drugačiji. A Budak to nije uočio: u tom uvodnom tekstu i u diskusiji na tom znanstvenom skupu, uporno je isticao da ne vidi razliku između naroda i nacije i da su to dva istovjetna pojma. Ali u tom slučaju, ili baš zbog toga, ne možemo ni "vidjeti" niti razumjeti proces etničkog konstituiranja zajednice (npr. na hrvatskom prostoru u prošlosti) niti proučavati (1) proces konstituiranja ⇔

²⁰ Nije bilo razloga da nam se tada "otkriva" taj problem. Odavno se već raspravlja o postojanju "starih" nacija i o tome postoji opsežna literatura. To moraju znati svi oni koji se bave fenomenom nacije. Usp. bilj. br. 21.

²¹ Navodimo neka važnija djela: Armstrong 1982; Barth 1969; Gillingham 1992; Greenfeld 1992; Grosby 1991; Guenée 1985; Guibernau 1996; Hall 1992; Hastings 1997; Herbert 1972; Hutchinson 1987; Hutchinson 1994; Johnson 1995; Kohn 1944; Kohn 1962; Mendels 1992; Poliakov 1974; Reynolds 1984; Renan 1882; Rosenblum 1967; Seton-Watson 1977; Smith 1971; Smith 1986; Tilly 1975; Tipton 1972; Viroli 1995. itd.

reprodukcije ⇔ interakcije ⇔ transformacije etničke zajednice ili zajednice ljudi/etnosa i (2) proces (samo)identifikacije ljudi sa tom zajednicom u kojoj žive. To je vrlo ozbiljna tema i zato joj moramo ozbiljno i odgovorno pristupiti. Moramo upoznati rezultate istraživanja drugih društvenih znanosti o svemu tome. Ne možemo o tom fenomenu raspravljati na temelju jedne knjige ili iz uskog gledišta historiografije.²²

Osim toga, polazeći od tradicionalnog shvaćanja "nacije", utemeljenog u teoriji o naciji u 19. stoljeću, i od pogrešnih premisa, koje su nastale kao rezultat slabog poznavanja tih problema sa šireg interdisciplinarnoga gledišta, sve je u njegovu tekstu improvizirano. Zato je i mogao zaključiti slijedeće: "Već sam istaknuo da je, po mojem sudu, prihvaćanje zajedničke prošlosti bitni konstitutivni element svake nacionalne zajednice. Zapravo bismo mogli reći: nacija - to je zajednička povijest. Za konstituiranje nacije nije potrebna država, nije potreban zajednički jezik, niti zajednička kultura ili vjerska pripadnost. Sve što treba jest osjećaj pripadnika nacije da participiraju u zajedničkoj prošlosti. (...) Nacija bez zajedničke povijesti ne postoji, a pokušaj da se neke nacije izbrišu s karte Europe ili svijeta zasniva se upravo na tvrdnji da su nepovijesne, odnosno da nemaju svoje povijesti."

Budak kako vidimo tvrdi da za "konstituiranje nacije" i/ili naroda, jer su to po njemu dva istovjetna pojma, "nije potrebna država" (a onda ni politička zajednica ni nacionalna država niti njihove institucije: političke, državne, upravne itd. ni institucionalni poredak niti politički i državni poredak itd.), "nije potreban zajednički jezik" (dakle, za izgradnju nacije "nije potreban" književni jezik, njegova standardizacija, niti jezik pismenosti i obrazovanja niti jezični kolektivitet niti jezični identitet niti jezična zajednica ili zajednica pismenog jezika itd.), "niti zajednička kultura" (da bi se konstituirala, naciji dakle "nije potrebno" da izgradi ni visoku kulturu: književnost, znanost, umjetnost, školstvo i obrazovanje itd.), a naciji nije "potrebna" ni "vjerska pripadnost niti vjera" itd.

To dakako ne stoji.²³ Proučavajući fenomen etnosa i etniciteta, naroda i nacije i nacionalizma i etničkih skupina, društvene su znanosti u svijetu (napose antropologija, etnologija, sociologija, politologija, socio-lingvistika, historiografija itd.) postigle ogromne rezultate i

²² Historičari su pozvani da proučavaju taj razvoj etnosa i etniciteta u prošlosti, jer znaju istraživati na izvorima. Ali se, prvo, moraju obrazovati i sve te probleme istraživati sa šireg interdisciplinarnoga gledišta i, drugo, moraju posegnuti za prvorazrednim povijesnim izvorima i napustiti mit o samorazumljivosti nacije.

²³ Još manje možemo prihvatiti njegove tvrdnje s kojima je zaključio svoj prilog: "Nova metodološka opredjeljenja začeta sedamdesetih godina, usmjerena k mikrohistoriji i povijesti svakodnevice, s čovjekom pojedincem u središtu svojeg zanimanja, udarac su zastarjelim historiografijama, čija je znanstvenost, zbog njihove angažiranosti (!) i partijnosti (!?), vrlo upitna. Kakav će biti budući odnos između historije kreirane na suvremenim metodološkim obrascima i kolektivnog pamćenja nacije? Hoće li u skoroj budućnosti jedan od tih pristupa prevladati, ili će još dugo živjeti paralelno?" itd. (Budak 1999, 16). Mnogo je toga nejasno u tom tekstu, ali i trivijalnog. Ipak o tome nešto valja kazati. Ovdje samo o njegovom shvaćanju mikro-historije ili mikro- ⇔ makro- odnosa. U suvremenim su društvenim znanostima (u sociologiji, antropologiji, politologiji, lingvistici, historiografiji itd.) napuštena pretjerivanja post-modernista i post-strukturalista koji su odbacivali makro- fenomene (društvo, socijalne sisteme, strukture, naciju itd.) i posvetili se isključivo istraživanju mikro- razina: pojedinaca/aktera i pojedinih događaja. Danas je općenito prihvaćeno da se socijalni odnosi ne mogu razumjeti bez međuodnosa: **i mikro- razina** (ili djelatnosti pojedinaca/aktera) **i mezzo- razina** (radnih kolektiva, udruga, poslovnih jedinica, institucija itd.) **i svih makro- razina** (kolektiviteta, društvenih cjelina, društva, nacionalnih zajednica, nacija, država itd.). Općenito je dakle prihvaćeno kako potpuno zanemarivanje odnosa **sudionik**→**cjelina** i/ili odnosa **cjelina**→**sudionik** vodi krajnje iskrivljenim pogledima na društveni svijet. Kako možemo razumjeti djelatnost i život pojedinaca/aktera ili pojedine događaje (na mikro- razini) ako ih ne promatramo unutar kolektiva, udruga i institucija (unutar svih mezzo-razina) i ujedno u okviru šire zajednice, unutar države ili nacije ili društva i društvenih cjelina (unutar svih makro-razina) i obrnuto? O tome postoji golema literatura. O tome govore svi suvremeni priručnici socioloških teorija.

dokazuju upravo suprotno. Uzmimo npr. istraživanja antropologije, etnologije i socio-lingvistike o utjecaju kulture uopće, a napose jezika i jezične zajednice na razvoj i transformaciju etničke zajednice: utjecaj govornog jezika i govorne zajednice, književnog jezika i jezične zajednice ili zajednice književnog jezika, jezika pismenosti i obrazovanja, jezičnog kolektiviteta i novog jezičnog identiteta itd.²⁴ Nužno je sve to poznavati. Te nam teorije i ti znanstveni modeli mogu pomoći u istraživanju tog fenomena kod nas. Ako to ne znamo, ako ne upoznamo ta istraživanja, ne možemo započeti ta istraživanja kod nas.

3. Teorijske i metodološke osnove.- Kako pristupiti istraživanju fenomena etnosa i etniciteta i identiteta? Postoje brojne teorije svemu o tome. Valja poznavati tu literaturu. Moramo upoznati ono što su postigle društvene znanosti i ujedno znati prepoznati njihove vrijednosti. Uza sve razlike među tim teorijama, sve se svode na dva pristupa: prvo, u kojem se istražuju ljudski subjektivni i emotivni elementi (ljudska svijest i posebni osjećaji, te mitovi, ideologije i simboli vezani uz narod i naciju i nacionalizam) i, drugo, u kojem se ne zanemaruju emotivni činitelji, ali se drži da ih je vrlo teško ako ne i nemoguće istraživati u dalekoj prošlosti, pa se prije svega nastoji istraživati one povijesne pojave i strukture koje nalazimo u zbilji, izvan ljudske svijesti i subjektivnosti, koje su utjecale na proces etničkog konstituiranja i transformacije zajednice: područje jezika, kulture, privrede, tehnologije, političkog sistema, školstva i obrazovanja, socijalnih odnosa, interakcija, institucija itd.

U prvom slučaju, osnovu svake nacije traži se na području ljudske subjektivnosti i emotivnosti: nacionalne svijesti, posebnih osjećaja, nacionalizma, duhovnosti, ideologija, mitova, tradicije, kulta predaka itd. Postoji međutim veliki problemi u istraživanju svih tih elemenata: prvo, zato jer ljudsku emotivnost, napose nacionalnu svijest, ne možemo oživjeti u dalekoj prošlosti i kritički je proučavati, tj. nije podložna neposrednom promatranju i, drugo, često se sve te osnove (svijesti i posebnih "osjećaja" vezanih uz naciju) promatra kroz različite ideologije, koje se nalazi u novinskim člancima i tekstovima programskog sadržaja, a to su drugorazredni povijesni izvori za upoznavanje fenomena etnosa i etniciteta i identiteta. Uz to, u tom je pristupu prisutan mit o samorazumljivosti i nacije i nacionalne svijesti i posebnih "osjećaja" vezanih uz naciju i nacionalizam. Zbog toga, taj model/pristup nije dovoljno pouzdan da bismo mogli kritički istraživati taj fenomen.

U drugom slučaju, kako smo kazali, polazi se od gledišta da u svakom konkretnom primjeru, kod svakog naroda i/ili u svakoj zemlji, valja najprije istražiti i temeljito upoznati **proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke zajednice**: od prvobitne i početne jezgre etnosa (pojedinaca, obitelji, roda i plemenske skupine), preko *kompleksne zajednice etnosa* (saveza plemena, izgradnje naroda, te organizacije i razvoja narodne zajednice i života u njoj) do *najsloženije zajednice etnosa* (postupne izgradnje moderne nacije i cjelovite nacionalne zajednice i napokon nacionalne države). Ujedno se traži da se na tom prostoru istraži i upozna *pluralni svijet* u stalnom razvoju: i jezični i vjerski i etnički i politički i društveni i socijalni i svaki drugi, tj. identitet "prvoga" i "drugoga" itd. Taj svijet realnog života i razvoja etnosa valja upoznati preko prvorazrednih povijesnih izvora, valja primijeniti interdisciplinarnost i suvremene znanstvene teorije i modele.²⁵

To su dva posve različita pristupa istraživanja fenomena etnosa, etniciteta i identiteta.

²⁴ Usp. *Encyclopedia of Nationalism* 2001; Škiljan 2002; Bugarski 2001. i literaturu u tim knjigama.

²⁵ O svemu tome temeljito raspravljamo u našim najavljenim knjigama, napose u: Korunić 2004.

4. Subjektivne i emotivne osnove nacije i nacionalizma.- Mnoge teorije o naciji i nacionalizmu, ali i o fenomenu etnosa i etniciteta i identiteta uopće, uza sve razlike među njima, ipak imaju zajedničku osnovu u tome što "stvaranje" nacije najčešće traže i nalaze na području ljudske svijesti i duhovnosti: a) psihičkih sistema²⁶ - ljudske svijesti i posebnih osjećaja vezanih uz naciju i nacionalizam; b) duhovnosti - nacija je "duhovno" biće, jedna "duša" i jedinstveni "duhovni princip", koju stoga mnogi traže i nalaze i na području mistične duhovnosti; c) kolektivnih psihičkih konstitucija naroda - "duhovnog jedinstva" naroda, jedinstvene "narodne volje", kolektivnog karaktera, kolektivne svijesti, kolektivnih osjećaja i duhovnog prostora naroda, genija naroda itd.; d) providencije - božje providnosti, božje volje, sudbine, usuda itd.; e) tradicije - posebne povijesti, kolektivnog pamćenja, izmišljene tradicije, mita, kulta predaka itd.; f) nacionalnih načela - načela nacije, načela naroda i narodnosti itd.; g) organskog jedinstva nacije - krvnog srodstva, jedinstva "krvi i jezika", jedinstvenog porijekla itd.; h) ideologije - ideja o naciji, nacionalno-integracijskoj ideologiji itd.; i) nacionalizma - raznih oblika nacionalizma, od patriotizma do agresivnog nacionalizma itd.; j) pojma i definicije o narodu, naciji, nacionalizmu itd.

To je tradicionalni koncept shvaćanja nastanka nacije, koji se gotovo u pravilu oslanja na psihološke, ideološke i subjektivne činitelje kod ljudi, na "duhovnost" i psihičke sisteme, na ljudsku svijest i ne-svijest i posebne "osjećaje" vezane uz naciju, koje mnogi nalaze u prošlosti i suvremenosti. Taj je tradicionalni koncept o naciji i nacionalizmu stalno prisutan i u društvenim znanostima u Hrvatskoj, napose u historiografiji,²⁷ povijesti književnosti i etnologiji, ali i u sociologiji i politologiji. To je međutim vrlo neodređeno i široko područje duhovnosti, svijesti i "osjećaja", to je ono što postoji u "glavama i srcima ljudi". Pritom mnogi autori često koriste nejasne pojmove, koje pretjerano uopćavaju, prihvaćajući time mit o samorazumljivosti i nacije i nacionalne svijesti i njezine duhovnosti.

Takvo poimanje "stvaranja" nacije nastaje već u 19. stoljeću. Nastavljajući na slična shvaćanja odranije,²⁸ tu je koncepciju o "duhovnosti" nacije znanstveno pokušao utemeljiti francuski filozof i teoretičar religije Ernest Renan (1823-1892.). Nakon francusko-pruskog rata 1870/71. godine, u tijeku mnogih nacionalnih pokreta i formiranja europskih nacija i nacionalnih država, u tijeku stvaranja različitih nacionalizama, od patriotizma do agresivnih nacionalizama, napose zbog nacionalne podijeljenosti Alzasa, Renan je pokušao odgovoriti na pitanje: što je nacija? U svom predavanju pod tim naslovom (*Qu'est-ce qu'une Nation?*), koje je održao 1882. godine na Sorboni, iznosio je uobičajena pitanja o naciji i zatim ih pobijao. Nacija po njemu nije isto što i rasa, jer sve moderne nacije u svijetu sadrže etničku raznolikost. Tako je francuska nacija nastala od keltsko-ibersko-germanskih etničkih skupina. Njemačka je nacija nastala od germansko-keltsko-slavenskih etničkih skupina. Dok talijansku naciju po njemu, zbog različitog etničkog sastava, u tom pogledu nije moguće razmrsiti. Zato je, kaže Renan, svaka politika i ideologija koja "jedinstvo nacije" kani utemeljiti na rasističkim argumentima lažna i opasna i ugrožava temelj europske civilizacije. Isto tako, nastavlja Renan, nacija nije identična s jezikom. Jer kako bi se inače objasnilo političko i državno odvajanje Sjedinjenih Američkih Država od Velike Britanije, a jedni i drugi govore istim jezikom, zatim Južne Amerike od Španjolske ili pak

²⁶ **Psihički sistem** kod čovjeka ima dvije osnove: svijest i ne-svijest. Kad je riječ o naciji i nacionalizmu i procesu etničke (samo)identifikacije ljudi, proučava se uglavnom samo područje svijesti, i to uvijek racionalne i idealizirane (svijesti), a ne i područje ne-svijesti (agresije, mržnje, neprijateljstva itd.).

²⁷ Taj pristup nalazimo u svim radovima o naciji i nacionalizmu u hrvatskoj historiografiji. Zato se i nije moglo riješiti mnoge probleme vezane uz izgradnju hrvatske nacije. O tome u našim najavljenim knjigama.

²⁸ Usp. o tome: Armstrong 1982; Chaunu 1982; Citron 1987; Colley 1992; Dann 1986; Lefebvre 1988; Poutignat 1995; Smith 1971; Smith 1976; Smith 1986; Smith 1991; Seton-Watson 1977; Todorov 1994.

pojava višjezične Švicarske. Ni religija, zaključuje Renan, nije i ne može biti ključna osnova moderne nacije. Da li je nacija, pita Renan, jedna zajednica interesa? I zatim odgovara da "carinski savez nije domovina", te dakle odbacuje i ekonomski činilac u nastanku nacije. Na kraju pita što je s geografijom ili teritorijem i odgovara da nema proizvoljnije i opasnije teorije od one koja bi htjela da naciju smjesti u "prirodne granice".²⁹

Nakon tih analiza Renan je zaključio da se "stvaranje" nacije ne može valjano ni opisati niti dokazati materijalnim ili objektivnim činiteljima. A zatim donosi ovu definiciju nacije: "Nacija je jedna duša, jedan duhovni princip. Dvije pojave, koje su u biti samo jedna, čine ovu dušu i ovaj duhovni princip. Jedna od njih pripada prošlosti, druga sadašnjosti. Jedna je zajednički posjed bogatog nasljedstva u sjećanjima, druga je sadašnji dogovor, želja da se živi zajedno. Prema tome, nacija je velika solidarna zajednica, opterećena osjećajem žrtve koja je podnesena i žrtve koja će se još podnijeti. Ona predstavlja prošlost ali, uza sve to, u sadašnjosti se pokazuje u jednoj konkretnoj činjenici: u sporazumu jasno iskazane želje (ljudi) da se nastavi zajednički život."³⁰

Od tada do danas većina znanstvenika, ideologa nacionalizma i političara drže se te definicije nacije i ujedno ideološke i subjektivne koncepcije shvaćanja nastanka nacije koju je 1882. godine izložio Renan, ali je, u različitim prilikama, mijenjaju i dopunjuju. A osnova te definicije/koncepcije glasi: nacija je posebno "duhovno" biće, jer nju (naciju) tvori "jedna duša" i "jedan duhovni princip". To su dva posve istovjetna "duhovna načela" i dvije istovjetne pojave koje zajedno ("duša" i "duhovni princip") tvore "jedinstvo" svake nacije. Jedna strana nacije ili njezino prvo načelo (a to je "duša" nacije) pripada njezinoj cjelokupnoj prošlosti. A to je zajednička povijest i sjećanje na tu povijest ili "bogatu prošlost" svih ljudi/aktera koji tvore tu naciju. Druga strana nacije i njezino drugo načelo ("duhovni princip" nacije) pripada sadašnjosti. Ta se suvremenost pokazuje u međusobnom "dogovoru" ili "sporazumu" i u solidarnosti svih ljudi koji su odlučili da "žive zajedno" unutar nacije. Drugim riječima, nacija je "velika solidarna zajednica" ljudi. No, što je to "solidarna zajednica" tek treba da postane predmetom sustavnih istraživanja.³¹

Prema toj definiciji o "duhovnosti" nacije i ujedno prema ideološkoj i subjektivnoj koncepciji shvaćanja nastanka nacije - čiju "duhovnu" osnovu od tada do danas mnogi, pa dakao i kod nas u Hrvatskoj, nekritično nalaze i dopunjuju i slijede u svim vremenima i na svim prostorima, vide i nalaze kod svake grupe ljudi/elite koja je svjesna sebe i svoje zajednice u kojoj žive ili koja sebe definira kao relativno cjelovitu "zajednicu" - nacija nam se predstavlja kao "jedinstveno" i ujedno kao nedokučivo "duhovno biće" koja prividno ili naizgled ima "jednu dušu" i "jedan duhovni princip". Uz to se nacija javlja, prema toj definiciji, i kao zajednica zasebnih nacionalnih "osjećaja" koji tvore to zamišljeno i/ili izmišljeno "jedinstvo" i time samu bit svake nacije. Postoje i trajat će (i to jedinstveno "duhovno biće" svake nacije i posebni "osjećaji" i svaka konkretna "nacija") sve dok se ti posebni nacionalni "osjećaji" nalaze i traje u "glavama i srcima" ljudi. A sve to nestaje (i "duhovno biće" i ti "osjećaji" i to zamišljeno "jedinstvo" i time svaka nacija) kada ti isti ljudi/akteri o tome ne budu mislili, kada ih zaborave i kada ih više ne budu htjeli itd.

Takve slične definicije o naciji i nacionalizmu možemo stvarati u beskraj. U svakom slučaju, te se razne definicije, utemeljene na ideološkim i subjektivnim osnovama, lako mogu

²⁹ Renan 1882; Snyder 1964; Todorov 1994.

³⁰ Renan 1882; Jeismann 1993, 290-311; Snyder 1964; Todorov 1994.

³¹ O tome: Dirkem 1972; Geiger 1967; Geiger 1972; Hofstater 1957; Lewin 1948; Sherif 1953.

stvarati i još lakše dalje prenositi (preko udžbenika, novinskih tekstova itd.). A ipak nam fenomen etnosa, nacije, etniciteta i identiteta time neće postati ni bliži niti jasniji.

To je problem i hrvatske historiografije. Do primjene novih spoznaja o fenomenu etniciteta, nacije, nacionalizma, etnija, sub-etnija i sub-kultura i međuetničkih odnosa, te fenomena etničkog, kulturnog i društvenog identiteta uopće, koje su postigle društvene znanosti u svijetu, do tog znanstvenog razvoja, do primjene suvremenih znanstvenih teorija i modela, još nije došla, napose kada je riječ o istraživanju procesa etničkog konstituirana i transformacije zajednice. Kada je riječ o istraživanju izgradnje hrvatske nacije i uopće o istraživanju etnosa i etniciteta na hrvatskom prostoru u prošlosti, hrvatska je historiografija još uvijek ostala na tim tradicionalnim osnovama i na teorijama iz 19. stoljeća i dosljedno slijedi mit o samorazumljivosti svih elemenata vezanih uz naciju. N. Stančić u svojoj knjizi o hrvatskoj naciji i nacionalizmu dosljedno slijedi tu tradiciju hrvatske historiografije.³² A dok je to tako, nema i ne može biti pomaka u istraživanju etnosa na hrvatskom prostoru.

Ako slijedimo tu koncepciju o duhovnoj osnovi nacije i taj ideološki i subjektivni koncept, a to je teorija neobuzdane romantike iz 19. stoljeća, tada je samo jedna pojava važna, iako ne i posve dovoljna, da bi se neka *grupa ljudi* (u bilo kojem vremenu i prostoru: i u antičkom svijetu i u Srednjem vijeku i u Novom vijeku) mogla "definirati" kao nacija, a to je *postojanje "nacionalne svijesti"* i/ili svijesti o sebi i o zajednici kojoj ta grupa ljudi pripada. Na tom su tragu viđenja "stvaranja" i razvoja nacija nastale mnoge teorije. Prema tom shvaćanju, svaka nacija počiva ("stvara" se, integrira, razvija i traje) prije svega na "nacionalnoj svijesti" ljudi koji time iskazuju solidarnost spram svoje "nacije".

Drugim riječima, osnova svake nacije jest: svijest ljudi i njihovi osjećaji vezani uz naciju. Nestankom nacionalne svijesti kod ljudi/aktera i time njihovih zasebnih "osjećaja" koje oni vezuju uz vlastitu "naciju", nestaje i sama nacija. Prema tom viđenju nastanka i/ili "stvaranja" nacije, najprije određena grupa ljudi/elita pronalazi i "stvara" slijedeće osnove: jedinstveno "duhovno biće" nacije, njezinu "jednu dušu" i "jedan duhovni princip" i stoga jedinstvenu nacionalnu svijest. Zatim ta grupa ljudi/elita, kada postigne "kritičnu masu" ili kada oko sebe okupi "značajan broj" ljudi, postaje nacijom. Zapravo, prema toj definiciji i tom romantičarskom shvaćanju nastanka nacije, *jezgra nacije* ili nacija sama po sebi (koja će postupno oko sebe okupiti šire slojeve stanovništva) jest ta početna grupa ljudi/elita:³³ ta elita postaje "nacionalno središte", ona otkriva i širi nacionalnu svijest i posebne "osjećaje" među stanovništvom, otkriva "duhovno biće" nacije i njezinu "dušu", pronalazi njezino kolektivno ime, širi mit o zajedničkim precima, otkriva zajednička povijesna sjećanja, te zajedničku slavu i zajedničke žrtve, pronalazi zajedničke prijatelje i ne-prijatelje itd.³⁴

Svi oni koji slijede tu duhovnu osnovu nacije - koji, upravo zbog toga, ne prate proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije i razvoja etničke zajednice (ljudske zajednice na nekom prostoru) niti proces (samo)identifikacije ljudi/aktera s tom zajednicom i ujedno, kada je riječ o nastanku moderne nacije, koja, kao dominantna etnija, postaje nosilac nacije-države, ne prate ni proces primjene modernosti i izgradnje modernog društva - i na taj način slijede taj ideološki i subjektivni/emotivni koncept nacije, traže i nalaze nastanak "nacije" u Srednjem

³² Stančić 2002.

³³ Taj tradicionalni i nekritični stav zastupaju mnogi. Usp. npr. Stančić, 2002, 43: "Nacije su u srednjoj Europi u svojoj početnoj oblikovnoj etapi bile projekt uskih dinamičnih društvenih, političkih i intelektualnih elita različitog značaja, bilo 'honoratskog', tj. plemićkog ili građanskog, ili samo građanskog. One (elite; P. K.) su u tom povijesnom trenutku bile nacija (!?). U daljnjem povijesnom razvoju nacija (da li 'nacija elite'?!; P. K.) se širila u socijalnu dubinu (!?) integrirajući u naciju nove dinamične društvene slojeve (!?)" itd.

³⁴ Usp. o tome: Hobsbawm 1993; Smith 1991; Smith 1998; Stančić 2002.

vijeku ili čak i u antičkom svijetu. Po njima, kako smo kazali, postoje "stare" i "mlade" nacije. Nacije koje su "stvorene" u davnoj prošlosti, napose od 15. do 18. stoljeća, a ponekad i ranije, i "mlade" nacije koje su nastale u 20. stoljeću. Uz to, ako polazimo od tih subjektivnih činitelja i od mita o samorazumljivosti svih elemenata vezanih uz tzv. nacionalnu svijest, tada svaku grupu ljudi/elitu, koja ima svijest o sebi i svojoj zajednici u kojoj živi - a nema sumnje da su ljudi, kao uma bića, toga bili svjesni u svim epohama svoga razvoja - možemo proglasiti "nacijom". I mnogi to rade. U tom smislu, po mnogima, postoje slijedeće "nacije": "staleške", "plemičke", "vladajuće", "monarhijske", "kulturne", "etničke" "jezične", "političke", "državne" itd. Ali i ovdje među znanstvenicima nema suglasnosti o tome koja grupa ljudi/elita, kada i zašto postaje "nacijom".³⁵

Uzmimo još jedan paradoks u tom pristupu. U 19. i 20. stoljeću, u tijeku izgradnje modernog društva, mnoge su se sub-etnije ili etničke skupine unutar nacionalnih zajednica (unutar njihovih političkih zajednica) dobro organizirale. Postigle su sve ono što prema toj definiciji (koju zastupa Renan i kasnije dopunjuje A. Smith) ima nacija: vlastito kolektivno ime, svijest o sebi i svojoj zajednici, razvijaju kult predaka, posjeduju i razvijaju zajedničke institucije, razvijaju "osjećaj" solidarnosti itd.³⁶ Tako su se organizirale i mnoge sub-etnije u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću.³⁷ Morali bismo dakle priznati nacijama sve te sub-etnije u kojima ljudi/akteri imaju svijest o sebi, o svojoj zajednici, svojoj kulturi, svojoj vjeri, svom jeziku, koji njeguju kult predaka, imaju zasebno zajedničko ime, imaju posebne institucije itd. U tom bi slučaju, unutar svake nacije i/ili nacije-države postojale mnoge (sub)nacije. Prema toj definiciji o duhovnoj osnovi nacije, ako je dosljedno slijedimo, i u Hrvatskoj bi u 19. i 20. stoljeću postojale mnoge (sub)nacije: srpska, talijanska, mađarska, slovenska, češka itd. A formirala se samo jedna: moderna hrvatska nacija i, na njezinom političkom prostoru, više sub-etnija. Međuetničke odnose u Hrvatskoj ne možemo istraživati ako se držimo definicije o duhovnoj osnovi nacije i te subjektivne i ideološke koncepcije.

5. Proces konstituiranja i transformacije etničke zajednice.- Sam po sebi taj pristup (koji je utemeljen na definiciji o duhovnoj osnovi nacije, na mitu o samorazumljivosti svih elemenata koji "stvaraju" naciju, na mitu o nacionalnoj svijesti i posebnim "osjećajima" ljudi i na mnogim stereotipima, koji se u svakoj sredini prenose iz generacije u generaciju) postaje fenomenom i poželjnim područjem istraživanja.³⁸

To je, kako je rečeno, psihološki i ideološki i subjektivni koncept shvaćanja izgradnje i razvoja nacije. S gledišta kritičke znanosti, taj koncept nije dovoljno pouzdan da bismo mogli: (a) primijeniti interdisciplinarnost i znanstvene modele pri istraživanju fenomena etnosa, i etniciteta, i identiteta, i nacije, i nacionalizma, i međuetničkih odnosa i stanja u svakoj sredini uopće i u hrvatskoj sredini napose; (b) istraživati proces konstituiranja, i reprodukcije, i transformacije i razvoja etničke zajednice i/ili zajednice ljudi/etnosa na bilo kojem prostoru i u svim epohama, napose na hrvatskom etničkom i političkom prostoru; (c) istražiti i upoznati unutrašnju organizaciju i životnu funkcionalnost svake etničke zajednice (ili etnije) napose; (d) istražiti i upoznati granična/rubna područja etnija (i/ili etničkih grupa i njihove granice) na nekom prostoru u njihovoj uzajamnoj ovisnosti.³⁹

³⁵ Seton-Watson 1977; Smith 1991; Poutignat 1995; Brühl 1995; Molnar 1997; Stančić 2002.

³⁶ Smith 1991; Smith 1998, 40.

³⁷ O tome temeljito raspravljamo u našim najavljenim knjigama.

³⁸ To istraživanje (stereotipa i mitova vezanih uz nacionalizam i naciju) u Hrvatskoj nismo utemeljili.

³⁹ Usp. o tome: Barth 1969; Poutignat 1995; Putinja i Stref-Fenar 1997, 213-259.

Problemi prema svemu sudeći nastaju kada posumnjamo u vjerodostojnost definicije o duhovnosti i duhovnom porijeklu nacije: kada te definicije promatramo s gledišta kritičke znanosti i znanstvenih modela i kada napustimo mit o samorazumljivosti svih tih elemenata vezanih uz naciju, tj. tek onda kada mit o samorazumljivosti svijesti i posebnih "osjećaja" i duhovnosti vezanih uz naciju podvrgnemo kritičnom ispitivanju. Ti problemi nastaju zato jer na taj način prekidamo jedan stoljetni mit koji podržavaju različite nacionalne ideologije i različiti patriotski pristupi tom problemu. Ali je nužno suočiti se s tim problemom ako nas zanima znanstvena spoznaja izgradnje moderne nacije, koja, kako smo kazali, nastaje na vrhuncu dugotrajnog procesa konstituiranja nove *moderne zajednice* života ljudi: i etničke i jezične i kulturne i obrazovne i političke i ekonomske i socijetalne i svake druge.

Uz to, kada je riječ o toj definiciji nacije (o duhovnosti i duhovnom porijeklu nacije) koju daje Renan, koju mnogi slijede i dopunjuju, pa je slijedi i naša historiografija, ili baš zbog toga, valja odgovoriti na slijedeća pitanja: Zar moderna nacija i nacija-država postoji samo u "glavama i srcima ljudi"? Zar moderna nacija i nacija-država tako lako može nastati i nestati? Zar nacija i/ili nacija-država postoji samo na području subjektivnosti i ljudske svijesti? Zar *nacija* kao *moderna zajednica* - koja nastaje u epohi Moderne, tek na vrhuncu procesa etničkog (ali i na vrhuncu procesa: jezičnog, i kulturnog, i političkog, i ekonomskog, i socijalnog, i obrazovnog, i institucionalnog, i tehnološkog, i socijetalnog i svakog drugog procesa) konstituiranja moderne zajednice, koja je, kao *dominantna etnija* (u odnosu na sve druge sub-etnije ili etničke skupine) na svom političkom prostoru, nosilac suvereniteta i nacionalne države i/ili nacije-države - ne postoji u realnome svijetu? A ako postoji u realnome svijetu, kao realitet (kao zajednica života ljudi u kojoj, jedni s drugima, unutar mnogostrukih međusobnih interakcija, žive, rade i djeluju za-jedno) izvan svijeta ljudske svijesti i subjektivnosti, o čemu nema spora, onda su nužna drugačija viđenja i istraživanja izgradnje i razvitka nacije kao moderne zajednice ljudi.

Ako dakle krenemo od realnosti ili od života ljudi udruženih u etničku zajednicu, tada je lako zamijetiti da tek moderno društvo i svijet modernosti (odnosno primjena modernosti na svim područjima života) stvara uvjete za izgradnju nove/moderne zajednice: moderne nacije i ujedno za njezinu postupnu transformaciju u naciju-državu. A sa izgradnjom tog modernog svijeta, u procesu postupne izgradnje cjelovite nacionalne zajednice ili moderne nacije i nacije-države, u tijeku izgradnje modernog komunikacijskog sistema mijenja se dakako i samo-identifikacija ljudi: mijenja se ujedno i njihova svijest o toj zajednici.

Prema tome, fenomen etnosa i etniciteta i nacije i nacionalizma i međuetničkih odnosa i identiteta postat će nam jasniji tek onda kada - kod svakog naroda napose, unutar društva i socijalni odnosa, koliko to dopuštaju povijesni izvori - temeljito istražimo proces konstituiranja, i reprodukcije, i transformacije i razvoja etničke zajednice.

6. Znanstveni modeli.- Nema spora da je svijet solidarnosti, svijesti i posebnih "osjećaja" kod ljudi, vezanih uz zajednicu u kojoj žive, postojao i da postoji. Mi postojanje i trajanje tog svijeta "duhovnosti" ne sporimo. Ali taj svijet svijesti i ljudskih "osjećaja" vezanih uz neku etničku zajednicu i naciju i uz proces samo-identifikacije ljudi/aktera s tom zajednicom valja uvijek temeljito istražiti i njihovo postojanje u svakoj sredini, koliko to možemo, dokazati na izvorima, a ne ih izmišljati, generalizirati i mistificirati, što se vrlo često radi. Jer tada prelazimo na područje ideologije i mita. A to je daleko od znanosti.⁴⁰

⁴⁰ Usp. Stančić 2002. I taj autor nastanak hrvatske nacije temelji na subjektivnim i emotivnim osnovama (na ljudskoj svijesti i osjećajima) i na mitu o samorazumljivosti nacije. Sklon je pretjeranoj generalizaciji. Koristi drugorazredne povijesne izvore. Ne prati proces konstituiranja i transformacije hrvatskog naroda.

Uz to je nužno imati na umu slijedeće. Prvo, da modernu naciju i naciju-državu kao životnu zajednicu - u kojoj ljudi, jedni s drugima, žive i djeluju za-jedno u svijetu realnosti, unutar modernog društva - samo simbolično predstavlja taj svijet emotivnosti, jer mi samo zamišljamo da postoji to "jedinstvo" svijesti i "osjećaja" i solidarnosti. Drugo, da se sve te razine ljudske svijesti i posebnih "osjećaja" (i etničkih i nacionalnih) stalno mijenjaju i transformiraju od generacije do generacije ljudi, a napose u tijeku izgradnje moderne nacije i u procesu etničkog konstituiranja zajednice. Da je dakle taj svijet ljudske "duhovnosti" i svijesti, napose u tijeku izgradnje modernog društva, promjenljiv i nestalan i da je najčešće izgrađen na mitovima i stereotipima. Treće, da se zbog svega toga proces konstituiranja i transformacije etničke zajednice kao konkretne ljudske zajednice (od roda i plemenske skupine do naroda i nacije) i etniciteta uopće ne može upoznati preko promjenljivog svijeta ljudske emotivnosti: putem ljudske svijesti i posebnih "osjećaja". Četvrto, i ono što je najvažnije, da je nacija moderna zajednica ljudi koja se izgrađuje tek u svijetu modernosti, koja (kao dominantna/većinska etnija na svom političkom prostoru) tek u tom modernom društvu stječe nacionalni suverenitet i transformira se u naciju-državu.

U tom smislu Nacija je zbiljska (stvarna i realna) *moderna zajednica* života ljudi i/ili ljudska zajednica koja, iako je vezana uz proces samo-identifikacije ljudi, svakako i prije svega postoji izvan svijeta ljudske svijesti i subjektivnosti. Kao posve nova i moderna zajednica ljudi/etnosa na nekom prostoru, nacija može nastati i nastaje - a u stručnim je raspravama o tome, ponovimo ovdje, postignut konsenzus - (1) tek na vrhuncu procesa konstituiranja ⇔ reprodukcije ⇔ transformacije ⇔ interakcije ⇔ razvoja etničke zajednice i (2) tek na vrhuncu procesa izgradnje modernih zajednica koje tvore masovnije kolektivitete (jezične, kulturne, obrazovne, političke, državne, privredne, institucijske, socijetalne itd.) i ujedno (3) tek na vrhuncu procesa izgradnje složenih interakcija među ljudima (kulturnih, privrednih, političkih, socijalnih itd.) koje nastaju unutar novoga svijeta modernog društva i primjene modernosti na svim područjima života ljudi. Na izgradnju moderne nacije i zatim na njezinu transformaciju u naciju-državu, kao životnu i stvarnu zajednicu ljudi/etnosa, u svakoj sredini drugačije, utječe u prvom redu svijet modernosti i primjena modernosti, izgradnja modernog društva i međunarodna zajednica: međunarodno pravo, međunarodna pravna regulativa i svjetski poredak nacija-država. Ali je i pritom nužno imati na umu da ni nova/industrijska civilizacija ni moderno društvo ni moderne nacije-države niti svjetski poredak nisu idealni svijet; da je i taj moderni svijet prepun napetosti i radikalnih sukoba: vjerskih, etničkih, nacionalnih, političkih, privrednih, socijalnih i drugih.

U ranijim epohama ljudske povijesti, i u antičkom svijetu i Srednjem vijeku, sve je to bilo drugačije. Stoga sve to valja istraživati drugačije: s gledišta etničkog konstituiranja zajednice, jer nam taj pristup pruža mogućnost da upoznamo fenomen etnosa i etniciteta.

Taj realni svijet društva i društvenih odnosa (u Srednjem vijeku, a napose u epohi Moderne kada nastaje moderno društvo i moderna nacija) i taj pluralni svijet (jezični i kulturni i vjerski i etnički i nacionalni i svaki drugi) i mnogostruke društvene identitete (individualne, grupne i kolektivne, napose identitet "prvoga" i identitet "drugoga") možemo istraživati pomoću slijedećih znanstvenih modela (A, B, C i D):

Društvo i društveni poredak (na sve tri razine: 1. društvo kao pravni i normativni sistem; 2. društvo kao institucionalni poredak ili kao konkretni društveni svijet; 3. društvo kao interaktivni poredak) u nekoj sredini možemo promatrati pomoću modela **A**):

Model A

Na svim makro- ⇔ mezzo- ⇔ mikro- razinama:

Društvo (kao zasebni društveni svijet u svakoj sredini) ⇔ **društveni sistemi** (kulturni, politički, privredni, obrazovni, tehnološki, institucionalni itd.) ⇔ **društveni odnosi i stanja** (međusobne

interakcije ljudi: kulturne, privredne, političke itd.) ⇔ **okolina** (svijet drugih društava, drugih društvenih sistema, drugih kultura i civilizacija i interakcija).

= **Društvo** ⇔ **društveni sistemi** ⇔ **društveni odnosi i stanja** ⇔ **okolina**

Pritom ne smijemo zaboraviti da je unutar svakog društva, u svim epohama ljudske povijesti, a napose unutar modernog društva i moderne nacije i/ili nacije-države, postojao i da postoji pluralni etnički i kulturni svijet. U tom složenom pluralnom svijetu (jezičnom i etničkom i vjerskom i socijalnom i društvenom uopće) nastajala je i razvijala se zajednica ljudi/etnosa u svim epohama, nastala je i razvila se i moderna nacija. Stoga taj svijet etnosa i etniciteta i međuetničkih odnosa valja istraživati pomoću modela **B**):

Model B)

Na svim makro- ⇔ mezo- ⇔ mikro- razinama:

Sistem etnosa (struktura etnosa/stanovništva u nekoj sredini) ⇔ **etnije** (međuetnički odnosi i stanja u nekoj zemlji: dominantna etnija i sve etničke skupine i sub-etnije i njihove sub-kulture) ⇔ **okolina** (njihov odnos spram pluralnog svijeta "drugih" etnija, etničkih skupina, sub-etnija i sub-kultura, "drugih" naroda, nacija, kultura i civilizacija).

= **Sistem etnosa** ⇔ **etnije** ⇔ **okolina**

Ali u isto vrijeme, u svakoj sredini i u svakoj zemlji i kod svakog naroda napose, u svim epohama ljudske povijesti, u složenim procesima (samo)identifikacije ljudi, nastaju mnogostruki društveni identiteti, koje možemo istraživati i upoznati pomoću modela **C**):

Model C)

Na svim mikro- ⇔ mezo- ⇔ makro- razinama:

Sistemi identiteta (individualni, grupni i kolektivni) ⇔ **identiteti** (jezični, kulturni, politički, državni, vjerski, etnički, nacionalni, socijalni, statusni itd.) ⇔ **okolina** (sistem mnogostrukih identiteta koji nastaju u procesu identifikacije "prvoga" i drugoga").

= **Sistemi identiteta** ⇔ **identiteti** ⇔ **okolina**

U isto vrijeme, u svim razdobljima i na svim prostorima, nastaju stalni pomaci ljudi, te veze i dodiri ljudi jedni s drugima unutar jedne te iste zemlje (ili unutar jedne nacionalne zajednice ili države) i ujedno dodiri i veze iz jedne etnije ili nacionalne zajednice s drugim etnijama, drugim narodima, drugim nacijama i kulturama. Te međusobne interakcije ljudi u jednoj zemlji i njihove veze s "drugim" ljudima valja upoznati pomoću modela **D**):

Model D)

Na svim makro- ⇔ mezo- ⇔ mikro- razinama:

Sistem interakcija (proces interakcije među ljudima) ⇔ **socijalne interakcije** (među ljudima u nekoj zemlji: jezične, kulturne, ekonomske, političke, socijalne, obrazovne, vjerske itd.) ⇔ **okolina** (stalni pomaci ljudi i njihove interakcije s "drugim" ljudima u "drugim" zajednicama, s "drugim" narodima, "drugim" kulturama i civilizacijama).

= **Sistem interakcija** ⇔ **socijalne interakcije** ⇔ **okolina**

To su idealno-tipski znanstveni modeli. Njih valja shvatiti kao "oružje" ili sredstvo za postizanje cilja: istraživanje fenomena etnosa i etniciteta na hrvatskom prostoru u prošlosti. Na njima je moguće utemeljiti znanstvena istraživanja tog fenomena,⁴¹ ali uz uvjet, kako smo kazali, da ne prihvatimo olako slijedeće mitove i stereotipe koji nastaju uz naciju i nacionalizam: teoriju/mit o "duhovnosti" nacije, te o njezinim subjektivnim i emotivnim osnovama; mit o samorazumljivosti tog svijeta "duhovnosti" nacije; mit i stereotipe o samorazumljivosti ljudske

⁴¹ To smo uradili u najavljenim knjigama. U njima o tome donosimo znanstvene modele, te literaturu i izvore. U njima pratimo razvoj hrvatskog naroda od doseljenja na prostor rimske Dalmacije sve do suvremenosti.

svijesti i posebnih "osjećaja" vezanih uz naciju i nacionalizam. Zašto? Zato, jer je sve to (i stereotipi i mitovi i teorije iz 19. stoljeća) često područje raznih nacionalnih ideologija, a ne područje znanosti. Zato, jer nas ti stereotipi i mitovi ometaju pri istraživanju procesa konstituiranja i reprodukcije i transformacije ljudske zajednice u prošlosti: i pred-modernih ljudskih zajednica (do kraja 18. stoljeća), i modernih ljudskih zajednica (u 19. i 20. stoljeću) i ujedno post-modernih ljudskih zajednica.

7. Modernost i izgradnja moderne hrvatske nacije.- O pred-modernom etnosu i etnicitetu na hrvatskom prostoru raspravljamo na drugom mjestu, a ovdje, kao zaključak, govorimo samo o počecima izgradnje hrvatske nacije. Budući da je pojava moderne nacije i nacionalne države (i ujedno nacija-država u međunarodnoj zajednici) vezana uz modernost i uz izgradnju novog/modernog društva ili, drugim riječima, da nacija i nacionalna država predstavljaju pojavne oblike modernosti, o čemu u stručnoj raspravi vlada suglasnost,⁴² moramo najprije upoznati kada se u Hrvatskoj i u kojim oblicima i sadržajima pojavljuje modernost. Od kada dakle možemo govoriti o početku i relativno kontinuiranom procesu izgradnje tog modernog svijeta u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) ili kasnije u cjelovitoj Hrvatskoj, odnosno o procesu izgradnje europskog modela modernosti, modernog građanskog društva, modernih društvenih sistema i moderne nacije.

Kada je riječ o modernosti ili o počecima izgradnje modernog svijeta (tj. europskog modela modernosti, modernog društva i moderne nacije) u hrvatskim pokrajinama, nužno je imati na umu dva stanja i dva procesa: prvo, proces primjene i izgradnje modernosti (na području visoke kulture, školstva i obrazovanja, privrede, tehnologije, novčarskih zavoda, uprave, sudstva, države itd.) u Habsburškoj monarhiji uopće, unutar koje živi i hrvatski narod i, drugo, proces primjene/izgradnje modernosti i taj relativno kontinuirani razvoj u svim hrvatskim pokrajinama. Početak izgradnje i pred-modernog i ujedno tog modernog svijeta u Monarhiji možemo pratiti od reformi prosvijećenog apsolutizma, od sredine 18. stoljeća dalje. Na toj razini valja upoznati te reforme (jer je to bio državni projekt: upravni, privredni, školski, obrazovni itd.) i njihov prodor na hrvatski prostor. Nema sumnje da su te reforme (napose reforma agrara, privrede, uprave, sudstva, školstva itd.), promatrajući ih u cjelini, najavile i omogućile modernizacijske procese na mnogim područjima života.⁴³

Proces primjene modernosti i izgradnje novog/modernog svijeta života u hrvatskim pokrajinama možemo pratiti već od kraja 18. stoljeća, kada nastaju prvi skromni počeci modernizacije nove kapitalističke privrede, preko njezina diskontinuiranog razvoja dalje. A to je ujedno i početak prvog modernog privrednog pokreta na hrvatskom prostoru.⁴⁴ Dok taj relativno kontinuirani proces modernosti (kada nastaju prvi nacionalni projekti i njihovo postupno ostvarenje na području privrede, književnog jezika, visoke kulture, školstva i obrazovanja, uprave, sudstva, izgradnje građanskih institucija i građanske javnosti, novih oblika komunikacije itd.) nastaje tek sa pojavom i organizacijom kulturnog i zatim političkog pokreta koji su u Hrvatskoj započeli s Hrvatskim narodnim preporodom (tzv. ilirskim pokretom) tridesetih godina 19. stoljeća.⁴⁵ Prema tome, tek od početka Hrvatskog narodnog preporoda, od 1835. godine dalje, a napose od zbivanja za revolucije 1848.-49. godine i od 1860./61. godine do početka 20.

⁴² Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Smith 1991; *Encyclopedia of Nationalism* 2001

⁴³ Usp. o tome: *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983; Bradler-Rottmann 1973; Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971; Mass 1950-1961; Otruba 1963; Wagner 1982; Walter 1958; Zöllner 1974; Zöllner i Schüssel 1997.

⁴⁴ Bićanić 1952; Šidak 1968; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

⁴⁵ Šidak 1988; Gross (ur.) 1981; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

stoljeća, u tijeku postupne primjene i izgradnje ključnih osnovica europske modernosti u Hrvatskoj, možemo u hrvatskim pokrajinama i time u hrvatskoj javnosti uopće pratiti proces nastajanja: nove moderne kapitalističke privrede, industrijalizacije i primjene industrijske tehnologije, nastajanja nove industrijske civilizacije, novoga književnog jezika i posve nove jezične zajednice, nove/visoke kulture, modernog školstva i obrazovanja, moderne političke zajednice, moderne uprave, sudstva, novih urbanih sredina, novih građanskih nacionalnih udruga i institucija itd.

To je početak procesa postupne izgradnje modernog građanskog društva i modernih društvenih sistema (sistema moderne industrijsko-kapitalističke privrede, novih novčarskih institucija, visoke kulture, školstva i obrazovanja, političkog i državnog sistema, sistema moderne komunikacije i drugih društvenih sistema), napose nakon rušenja feudalnog poretka (i društvenog i političkog i institucionalnog) za revolucije 1848.-49. godine i nakon što su i u hrvatskoj sredini prihvaćene osnove modernog građanskog društva.

Bio je to dugi proces transformacije hrvatskog naroda od nepismenog do pismenog (naroda), od pretežno agrarnog stanovništva do izgradnje industrijskog svijeta, od ruralnog stanovništva do građanskog svijeta, od regionalnosti do okupljanja u posve nove nacionalne cjeline i nove nacionalne kolektivite itd. To je ujedno početak procesa izgradnje moderne hrvatske nacije i početak izgradnje njezine nacionalne države. Pritom valja imati na umu da su se svi ti procesi (izgradnje modernog društva, moderne hrvatske nacije i nacionalne države) u hrvatskim pokrajinama odvijali neujednačeno, korak po korak, sve do početka 20. stoljeća. Taj se proces, u izmijenjenim društvenim uvjetima, zatim i dalje nastavlja.

Uz to, uz proces postupne izgradnje tog svijeta modernosti i modernog društva, nema sumnje da je to bilo i razdoblje izgradnje posve novih i mnogostrukih identiteta (jezičnih, i kulturnih, i političkih, i etničkih, i nacionalnih i drugih) i da je, upravo tada, intenzivnije negoli ikada ranije, nastajao proces (samo)identifikacije ljudi s tim posve novim svijetom u nastajanju i stalnom razvoju. Napose je na taj proces (samo)identifikacije ljudi utjecala moderna država: modernizacija njezine uprave, sudstva, administracije, školstva, vojske, popisi stanovništva itd. Istovremeno prema tome možemo pratiti dva procesa: proces postupne primjene i izgradnje modernosti (a onda i modernog društva i moderne nacije) i ujedno proces izgradnje tih mnogostrukih identiteta.⁴⁶

Sve to valja promatrati kao proces stalnih promjena (jezičnih, kulturnih, privredni, političkih, obrazovnih, institucijskih, socijalnih itd.) prema europskom modelu modernosti, koji, tamo gdje se ostvaruju u zbilji, stvara uvjete za izgradnju modernog društva, moderne nacije i moderne nacionalne države. Drugim riječima, primjena modernosti i svijet novog modernog društva, u zemlji u kojoj se sve to ostvaruje, postupno mijenja i etnički svijet, mijenja i transformira sve razine etničke zajednice. Zato je nužno, u svakoj sredini napose, pratiti proces konstituiranja i reprodukcije i transformacije etničke zajednice, ali ujedno i fenomen etnosa i etniciteta u njegovoj cjelokupnosti i kompleksnosti.

Literatura:

Alter 1985 = P. Alter, *Nationalismus*, Frankfurt a/M

Alter 1989 = P. Alter, *Nationalism*, London

Anderson 1983 = B. Anderson, *Imagined Communities*, London

⁴⁶ O tome raspravljamo u knjizi: *Nacija i nacionalni identitet u epohi Moderne: Osnova rasprave o izgradnji moderne nacije*, izlazi u "Školskoj knjizi", Zagreb 2004.

- Anderson 1990 = B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb
- Armstrong 1982 = J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill
- Auguštin 2001 = D. Rihtman Auguštin, *Etnologija i etnomit*, Zagreb
- Baggioni 1997 = D. Baggioni, *Langues et nations en Europe*, Paris
- Barth 1969 = F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston
- Berlin 1990 = I. Berlin, *Der Nationalismus*, Frankfurt a/M
- Bićanić 1952 = R. Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskoga pitanja*, Zagreb
- Bradler-Rottmann 1973 = E. Bradler-Rottmann, *Die Reformen Kaiser Josephs II*, Göttingen
- Brass 1991 = P. Brass, *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, London
- Breuilly 1993 = *Nationalism and the State*, drugo izd. Manchester
- Brühl 1995 = C. Brühl, *Deutschland - Frankreich. Die Geburt zweier Völker*, Köln - Wien
- Budak 1995 = N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb
- Budak 1999 = N. Budak, "Etničnost i povijest", u: *Etničnost i povijest*, (ur.) Heršak, Zagreb
- Bugarski 1986 = R. Bugarski, *Jezik u društvu*, Beograd
- Bugarski 2001 = R. Bugarski, *Lica jezika: Sociolingvističke teme*, Beograd
- Chaunu 1982 = P. Chaunu, *Histoire de la sensibilité des Français a la France*, Paris
- Citron 1987 = S. Citron, *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Paris
- Colley 1992 = L. Colley, *Forging the Nation 1707-1837*, London
- Dann 1986 = O. Dann, *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*, München
- Deutsch 1966 = K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York
- Dirkem 1972 = E. Dirkem, *O podeli društvenog rada*, Beograd
- Encyclopedia of Nationalism. Fundamental Thems*, vol. 1-2, Academic Press, San Diego - San Francisco - New York - Boston - London - Sydney - Tokio 2001
- Eriksen 1993 = T. H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, London
- Etničnost i povijest*, priredio E. Heršak, Zagreb 1999.
- Geiger 1967 = T. Geiger, *The Conflicted Relationship*, New York
- Geiger 1972 = T. Geiger, *Die Gruppe und die Kategorien Gemeinschaft und Gesellschaft*, Stuttgart
- Gellner 1983 = E. Gellner, *Nations and Nationalism*, London
- Gellner 1998 = E. Gellner, *Nacija i nacionalizam*, Zagreb
- Gillingham 1992 = J. Gillingham, "The beginnings of English imperialism", *Journal of Historical Sociology*, 5, 392-409.
- Greenfeld 1992 = L. Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge
- Grosby 1991 = S. Grosby, "Religion and nationality in antiquity", *European Journal of Sociology*, XXXII, 229-265.
- Gschnitzler 1992 = F. Gschnitzler, "Volk, Nation, Nationalismus, Masse, Altertum", u: B. Otto-C. Werner-K. Reinhart (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, knj. 1-7 (izlazi od 1974. do 1992.)
- Guenée 1985 = B. Guenée, *States and Rulers in later medieval Europe*, Oxford, 2. izd.
- Guibernau 1996 = M. Guibernau, *Nationalism*, Cambridge
- Hall 1992 = E. Hall, *Inventing the Barbarian*, Oxford
- Hastings 1997 = A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge
- Herbert 1972 = R. Herbert, *David, Voltaire, Brutus and the French Revolution*, London
- Heršak 1999 = E. Heršak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb
- Hertz 1927 = F. Hertz, "Wesen und Werden der Nation", *Jahrbuch für Soziologie. Nation und Nationalität*, Karlsruhe

- Hertz 1951 = F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, London
- Hertz 1964 = F. Hertz, "Nation, nationale Ideologie und Nationalismus", u: *Grundbegriffe der Geschichte*, Gütersloh
- Hiernaux 1975 = J. Hiernaux, *Jednakost ili nejednakost rasa*, Zagreb
- Hobsbawm 1993 = E. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb
- Hofstater 1957 = P. R. Hofstater, *Gruppendynamik*, Hamburg
- Hroch 1985 = M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europa*, Cambridge
- Hutchinson 1987 = J. Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, London
- Hutchinson 1994 = J. Hutchinson, *Modern Nationalism*, London
- Jeismann 1993 = M. Jeismann-H. Ritter ed., *Über neuen und alten Nationalismus*, Leipzig
- Jenkins 1996 = R. Jenkins, *Social Identity*, London
- Jenkins 2001 = R. Jenkins, *Etnicitet u novom ključu*, Beograd
- Johnson 1995 = L. Johnson, "Imagining communities: medieval and modern", u: S. Forde - L. Johnson - A. Murray (ur.), *Concepts of National Identity in the Middle Ages*, Leeds
- Kann 1950 = R. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg monarchy 1848-1918*, New York
- Kann 1957 = R. A. Kann, *The Habsburg Empire*, New York
- Kann 1974 = R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, London
- Karaman 1972 = I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb
- Karaman 1989 = I. Karaman, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb
- Karaman 1991 = I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941.*, Zagreb
- Kedourie 1960 = E. Kedourie, *Nationalism*, London
- Kohn 1944 = H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, New York
- Kohn 1955 = H. Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton
- Kohn 1962 = H. Kohn, *The Age of Nationalism*, New York
- Korunić 2004 = P. Korunić, *Nacija i nacionalni identitet u epohi Moderne: Osnova rasprave o izgradnji moderne hrvatske nacije*, Zagreb
- Lefebvre 1988 = H. Lefebvre, *Le nationalisme contra les nations*, Paris
- Lewin 1948 = K. Lewin, *Resolving Social Conflicts*, New York
- Marcartney 1971 = W. A. Marcartney, *The Habsburg Empire*, London
- Mass 1950-1961 = F. Mass, *Der Josephinismus*, 5 Bände, Wien
- Mendels 1992 = D. Mendels, *The Rise and Fall of Jewish Nationalism*, New York
- Molnar 1997 = A. Molnar, *Narod, nacija, rasa*, Beograd
- Otruba 1963 = G. Otruba, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*, Wien
- Poliakov 1974 = L. Poliakov, *The Aryan Myth*, New York
- Poutignat 1995 = Ph. Poutignat i J. Streiff-Fenart, *Théories de l'Ethnicité*, Paris
- Putinja 1997 = F. Putinja i J. Streiff-Fenart, *Teorije o etnicitetu*, Beograd
- Renan 1882 = E. Renan, *Qu'est-ce qu'une Nation?* Paris
- Renan 1981 = E. Renan, "Što je nacija", *Kulturni radnik* 6, Zagreb
- Reynolds 1984 = S. Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford
- Rosenblum 1967 = R. Rosenblum, *Transformations in Late Eighteenth Century*, Princeton
- Seton-Watson 1977 = H. Seton-Watson, *Nations and States*, London
- Seton-Watson 1980 = H. Seton-Watson, *Nacije i države*, Zagreb
- Sherif 1953 = M. Sherif - C. Sherif, *Groups in Harmony and in Tension*, New York
- Šidak 1968 = J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskoga naroda 1860-1914.*, Zagreb
- Šidak 1988 = J. Šidak i drugi, *Hrvatski narodni preporod - ilirski pokret*, Zagreb

- Škiljan 1990 = D. Škiljan, *Jezična politika*, Zagreb
 Škiljan 2000 = D. Škiljan, *Javni jezik*, Zagreb
 Škiljan 2002 = D. Škiljan, *Govor nacije: Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb
 Smith 1971 = A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, London
 Smith 1976 = A. D. Smith (ur.), *Nationalist Movements*, London
 Smith 1986 = A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford
 Smith 1991 = A. D. Smith, *National Identity*, London
 Smith 1998 = A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd
 Smith 2003 = A. D. Smith, *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacije i nacionalizma*, Zagreb
 Snyder 1964 = L. L. Snyder, *The Dynamics of Nationalism*, Princeton
 Stančić 2002 = N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb
 Tilly 1975 = Ch. Tilly, *The Formation of National States in Eastern Europe*, Princeton
 Tipton 1972 = L. Tipton (ur.), *Nationalism in the Middle Ages*, New York
 Todorov 1994 = C. Todorov, *Mi i drugi*, Beograd
 Viroli 1995 = M. Viroli, *For Love of Country: An Essay on Nationalism and Patriotism*, Oxford
 Wagner 1982 = H. Wagner, *Von der Reform zur Restauration*, Wien
 Walter 1958 = F. Walter, *Die thesesianisch Staatsreform von 1749*, Wien
 Zöllner 1974 = E. Zöllner, *Geschichte Österreichs*, Wien
 Zöllner-Schüssel 1997 = E. Zöllner i Th. Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb

Summary

Nations in the Middle Ages

The author talks about the process of foundation and transformation of ethnicity and identity in the past. There is the assumption in Croatian historiography that nations and national identity existed before modern age but the author gives a different opinion. He thinks that nations and national identity could not exist before modern nations have been established. He also emphasizes the fact that the phenomenon of national ethnicity and identity has been neglected in historiography. On the other hand, the scientific approach to the building up of the Croatian nation has been influenced by numerous traditional stereotypes and myths dating from XIX century.

Ključne riječi:

hrvatske: *nacija, hrvatska nacija, etnicitet, etnija, identitet*

engleske: *nation, Croatian nation, ethnicity, ethnic group, identity*